

ENTORN LA TOPONÍMIA URBANA DE CATALUNYA A LA SEGONA MEITAT DEL SEGLE XVIIIÈ

Josep CLOSA FARRÉS
Universitat de Barcelona

I

Dins la varietat de testimonis conservats de la segona meitat del segle XVIIIè a Catalunya, com el *Viatge a Catalunya* d'Arthur Young¹ (1787), o el *Diario de los viajes hechos en Cataluña* de D. Francisco de Zamora, els testimonis purament catalans són també de gran relleu, i en el present cas posarem atenció a tres fonts principals; per una part el famós text, escrit l'any 1780, de la *Carta del Baró de la Linda*, o *Disertación histórica sobre la antigua población de Cataluña en la Edad Media*, escrita per l'erudit canonge del convent de Santa Maria de Bellpuig de les Avellanes, D. Jaume Caresmar,² per altra part els diferents textos i anotacions de les cartes que formen l'anomenat *Epistolari* de Josep Finestres, el famós rector de la Universitat de Cervera, al centre geogràfic de Catalunya, i el veritable focus central durant tot el segle de la cultura del Principat, segons la justa expressió de Joan Mercader, i com a contrapunt, les curioses notícies del *Calaix de Sastre* del famós Baró de Maldà, resident a la ciutat de Barcelona.

El text primordial per a l'estudi de la toponímia catalana de les principals ciutats,

- 1 Arthur YOUNG, *Viatge a Catalunya* (1787), edició a cura de R. Boixareu. Col·lecció Hores de Catalunya. Barcelona, Ariel, 1970.
- 2 El text de la carta de Caresmar fou publicat per primera vegada a *El periodico Universal de Ciencias y Artes*. Barcelona, 1821. Reeditat, més tard, per Jordi Rubió. Barcelona, Associació de bibliòfils barcelonins, 1959, i per J. Mercader Riba, Igualada, Cercle d'Estudis Comarcals, 1979.

així com de les diferents ciutats més provincials, i de les diferents localitats i viles correspon a la famosa *Carta al Baró de Linde*, qui ja apareix a les anotacions del Baró de Maldà referents a l'any de 1777. El text de Jaume Caresmar, resident a Bellpuni de les Avellanes, a l'extrem fronterer de Catalunya amb Aragó, correspon a l'any de 1780 i apareix escrit en llengua castellana, possiblement per atenció al seu lector, encara que, no pas per això, deixa d'oferir diferents anotacions en llengua catalana, i centra tot el seu contingut en la realitat del passat i el present de la Catalunya del seu temps.

L'evocació de Catalunya, 'el Principado de Cataluña', 'el Principat de Catalunya', 'reine i Principat de Catalunya', seguint l'expressió del Baró de Maldà,³ o millor seria dir dels Països Catalans, en el text de Caresmar comprèn de forma general l'àmbit geogràfic entre la Vall d'Andorra, i les poblacions d'Elna, Llívia i Portvendrés, corresponents al nord de Catalunya, i comarques pirinenques, Cerdanya, Rosselló i Vallespir, fins a les localitats com Castelló de la Plana, Vinarós, Peníscola o Cartagena al País Valencià, i des de la comarca del Baix Cinca a la Catalunya Aragonesa, fins a les Illes Medes i les Balears, encara que, de fet, l'erudit limitava les observacions toponímiques només al territori continental i no pas insular.

II

Si bé el topònim de la ciutat de Barcelona apareix a la primera pàgina del *Calaix de Sastre* escrit pel Baró de Maldà amb la data inicial de 1769, Jaume Caresmar, encara que coincideix en la importància de la ciutat de Barcelona, com a la ciutat associada a la idea de Catalunya, tanmateix, orienta la seva exposició no tant per les ciutats principals, com prenent per guia els antics comtats i les antigues poblacions i estudia llur passat com a antigues poblacions pre-romanes, romanes, o documentades en les obres dels antics historiadors clàssics grecs i llatins, o en les fonts medievals. D'aquesta forma, el text de Jaume Caresmar és un excel·lent testimoni de com la formació de la Catalunya històrica fixà la toponímia de les actuals ciutats i poblacions i n'assenyalà l'antiguitat.

L'exposició de Jaume Caresmar resta lluny d'ésser un exhaustiu nomenclator de municipis i ciutats de la llengua catalana ordenats per regions i comarques, com ens ofereix, p. e. Joan Coromines en el seu valuós llibre titulat *El que s'ha de saber de la llengua catalana* (Palma de Mallorca, Ed. Moll, 1972). El criteri de Caresmar és purament històric i arqueològic, encara que també apareix molt preocupat per la realitat econòmica de Catalunya, així com el Baró de Maldà, personatge molt representatiu de la nova generació. Potser per aquesta raó, Caresmar ofereix també, i al mateix temps, una aportació lingüística molt profitosa per a la seva reconstrucció ideal de la Catalunya antiga, pre-romana, romana, cristiana i medieval.

3 BARÓ DE MALDÀ, *Calaix de Sastre*, vol. I, 1769-1791. Selecció i edició a cura de R. Boixareu. Barcelona, Curial 1983. Vegeu també vol. II, 1792-1794; vol. III, 1795-97.

La preocupació fonamental de Caresmar és la recerca de la reconstrucció de la Catalunya d'altres temps, més concretament de l'època medieval i fins al segle XV. És la Catalunya molt més poblada, rica i poderosa, segons els testimonis aportats per les dades fidedignes dels testimonis arqueològics, les troballes numismàtiques, les antigues inscripcions romanes presents per gairebé molts paratges dels Països Catalans, i les dades dels documents medievals, conservats aleshores en els diferents arxius de Catalunya i França. Caresmar ofereix, doncs, una puntual i precisa valoració de l'aportació dels diferents temps de la història i del llegat de les civilitzacions i llur segell a les terres catalanes.

III

L'inici de la seva exposició, o *Disertación histórica sobre la antigua población de Cataluña en la Edad Media*, pren lògicament com a punt de partida la figura cabdal de l'emperador Carlemany i dels cavallers de França, enviats per l'Emperador, per a la reconquesta de Catalunya, al mateix temps que l'estructura geogràfica i històrica dels antics comtats del Pallars, Urgell i la Cerdanya.

Caresmar harmonitza a un temps les notícies dels documents medievals i les dades de les inscripcions romanes de Catalunya, estudiades al seu temps pel famós erudit D. Josep Finestres en la seva magna obra titulada *Sylloge inscriptionum Catalauniae...*⁴ així com les dades de les troballes numismàtiques.

A l'exposició de Caresmar el lector pot copsar una clara distinció entre les grans ciutats, com poden ésser Barcelona, Tarragona, Lleida i Girona, i el que denomina com a ciutats subalternes.

En funció de la pròpia línia de l'itinerari des dels antics Comtats de Pallars, Urgell i la Cerdanya, Caresmar fa puntual referència a diferents localitats, algunes conservades encara avui, i d'altres desaparegudes ja a la seva pròpia època. Aquest procés urbanístic apareix també documentat en els escrits del Baró de Maldà.

La lectura de l'evocació de l'antiga Catalunya és d'un singular interès. En primer lloc, hom troba la presència de la vila d'*Eka*, documentada en temps de Carlemany,⁵ i després desapareguda. En d'altres casos, la població havia perdut part de la seva potència com a ciutat i havia vist reduïda la seva població, com era el cas de

4 El títol complet és *Sylloge inscriptionum romanorum quae in Principatu Catalauniae vel extant vel extiterunt* (1752). Referent a la seva figura, vegeu I. CASANOVAS, *Josep Finestres. Documents per la Història cultural de Catalunya en el segle XVIII*. Barcelona, Biblioteca Balmes, 1934. Cf. també, Idem, *Finestres y la Universidad de Cervera*. Barcelona, Ed. Balmes, 1953; C. SOLDEVILA, *Figures de Catalunya*. Barcelona, Ed. Aedos, 1962.

5 Jaume CARESMAR, *Carta al Barón de la Linde*, ed. J. Mercader, p. 25: "en tiempo del emperador Carlo Magno..."

Lliminiana, una respectable ciutat fins al segle X, com diu Caresmar. El mateix cas presentaria *Isona*.⁶

Caresmar recorda també la presència de les petites poblacions esmentades a la història de les grans ciutats a nivell de les inscripcions romanes. Dins d'aquesta categoria, estableix el cas de *Guissona*, la vil·la de Guissona, present a les inscripcions romanes de Tarragona, Badalona i Roma.⁷

Dins la categoria de ciutats més provincials, Caresmar cita la vila d'*Agramunt*, que identificarà amb l'antiga *Athanagia*,⁸ documentada a Titus Livi.

Com a bon lector dels escrits de l'erudit Pere de Marca, autor de la magna compilació monumental de la *Marca Hispanica*, escrita en el segle de Lluís XIV, Caresmar es planteja també la identificació dels antics topònims de les fonts clàssiques gregues i romanes i la problemàtica dels canvis morfològics, i fonètics del diferents topònims.

D'aquesta forma, p. e. cita el cas d'*Ager*,⁹ identificat per Pere de Marca amb la ciutat d'*Erga*, citada per Ptolomeu. El nom estaria canviat per culpa dels copistes. En d'altres localitats, el nom s'havia conservat, malgrat el pas i l'aportació de les diferents civilitzacions, com seria el cas de la toponímia urbana de *Barcelona*, *Badalona*, *Blanes*, *Girona*, *Tortosa*, *Lleida*, o de la ciutat de *Balaguer*. Com a curiositat, cal recordar també que Caresmar suggeria identificar el topònim clàssic d'*Osca*, no pas amb la forma castellana Huesca, ans bé amb la localitat catalana d'*Os de Balaguer*.¹⁰ Com tothom pot observar, moltes de les suggerències d'identificació toponímica de Caresmar han estat seguides i acceptades, i en canvi, alguna no ha estat seguida.

A la comarca de la Cerdanya fa esment de *Llivia*,¹¹ com a capital, per contrast a la ciutat d'*Urgell*, en el comtat del mateix nom, o a la ciutat de *Lleida*, de la que recorda el seu esplendor i poder a l'època romana, ciutat present en els escrits de Juli Cèsar, Horaci i Livi.

A la comarca d'Osona dedica la seva atenció primordial a la ciutat d'*Ausa*, o *Ausona*, avui *Vich*. "Ausa, i Ausona, hoy Vique".¹² A propòsit de la forma *Ausona*,

6 CARESMAR, *Carta al Barón de la Linde*, ed. cit., pp. 26-27.

7 CARESMAR, *Carta al Barón de la Linde*, ed. cit., p. 29.

8 CARESMAR, *Carta al Barón de la Linde*, ed. cit., p. 29: "Athanagia... ciudad de los ilergetes."

9 "Ager que parece tiene el nombre moro, ni el nombre ni la población lo son. Juan de Biclara, obispo de Gerona, en su cronicón que escribió en tiempo del rey Recaredo, dice que en su tiempo los godos no habían aún podido conquistar los montes Agerenses, esto es, la parte de los montes que llaman Montsec de Ager." a CARESMAR, *Carta al Barón de la Linde*, ed. cit., p. 31.

10 CARESMAR, *Carta al Barón de la Linde*, ed. cit., p. 34.

11 "La ciudad provincial y cabeza de la Cerdaña fue Llivia..." a CARESMAR, *Carta al Barón de la Linde*, ed. cit., pp. 35-36.

12 CARESMAR, *Carta al Barón de la Linde*, ed. cit., pp. 37-38.

comenta la possible aportació lingüística dels gots a l'allargament de la forma llatina *Ausa* en *Ausona*, semblant a les formes *Tarraco/Tarragona, Barcino/Barcinona*. El mateix llegat gòtic és recordat de nou a propòsit de la localitat de *Solsona*, “que es claro vestigio de la voz *Setelsis* de Ptolomeo”, i que relaciona per la forma lingüística amb les esmentades *Tarragona, Barcelona*, i afegeix la ciutat de *Narbona*, a la Provença.

Per constrar amb l'esplendor de l'època romana i goda, l'exposició de *Jaume Caresmar* pren un marcat to de malenconia, o de melangia, al recordar l'existència en altres temps de ciutats més tard desaparegudes. Escoltem les seves paraules:

“La villa de Olot tampoco es muy antigua, si la consideramos en el sitio que hoy está, pero estaba antes en la otra parte del río, como se conoce por sus ruinas de arcos, acueductos, etc. y aunque demos que estas insignes villas no estaban en tiempo de los romanos ni godos, no por eso la poblacion de los ausetanos es mayor que entonces ni igual, pues faltan los Aquicaldenses, que Plinio pone entre los estipendiarios del convento jurídico de Tarragona, de los que sólo quedan algunos vestigios de las antigüedades en un pequeño pueblo casi del todo arruinado llamado Caldes de Malavella. Falta la ciudad de Basi, situada en la llanura que hoy llamamos Plana d'En Bas. Falta Egosa, falta Beceda, mencionadas por Ptolomeo, falta la ciudad de Roda, junto al río Ter, reducida a un pequeño lugar...”¹³

I *Caresmar* afegia com el procés de desaparició de poblacions de l'antiga Catalunya d'altres temps era possiblement més accentuat, si hom tenia en compte els silencis de les fonts antigues:

“y cuantas mas faltarán de que los geógrafos antiguos no hicieran mención alguna, como después veremos; pero por lo dicho arriba consta el grande número de poblaciones y de pobladores, y de la riqueza y opulencia de los ausetanos en tiempo de los romanos...”¹⁴

De fet, *Caresmar* reprèn el tema de la desaparició de localitats molts folis després, en fer l'evocació de les deu ciutats citades per Ptolomeu a la *Lacetania*. Com observa *Caresmar*, el fet és molt significatiu del sentit de la presència romana a Catalunya en els primers temps de la romanització:

13 CARESMAR, *Carta al Barón de la Linde, ed. cit.*, p. 39.

14 CARESMAR, *Carta al Barón de la Linde, ed. cit.*, p. 39.

“Ptolomeo nombra en la Lacetania o Accetania (como él dice) diez ciudades; es a saber: Lisa, Udura, Setelsis, Tolobi, Cerezo, Bacasis, Yespus, Anabis, Cinna y Acerris.”¹⁵

En el seu comentari al text de Ptolomeu, Caresmar es mostra molt crític, com a bon representant del seu temps, i per contrast a pures visions de lloança de l'aportació romana, pròpies de temps posteriors. Escoltem, de nou, la veu del propi Caresmar:

“Son muy falibles las conjeturas de decir que estos nombres pertenecen a poblaciones que hoy existen; tal vez no existe ninguna de ellas, y si existen, tienen diferentes nombres, o los tienen tan desfigurados, que no puede fundamentalment decir a cuál pertenecan.”¹⁶

I tot seguit afegia, reflexionant entorn l'aportació arqueològica i lingüística:

“No tiene duda que Solsona y Cardona, segun el estilo que tenían los antiguos de fortificarse en sus poblaciones, son pueblos de aquella remota antigüedad, y no menos la ciudad de Manresa,¹⁷ que ya existia en tiempo de los romanos, no es verdad lo que escriben nuestros escritores de que su nombre procede de haber sido demolida, esto es, a manu rasa, fuese por las guerras de los bárbaros, o por otras civiles, pues consta que ya se nombraba así en tiempo de los romanos, y aunque Ptolomeo y otros geógrafos no hagan memoria de ella, no es de admirar, pues tampoco no hacen mención de Esona, si de Egara, ciudades ilustres como vimos, cuya existencia consta de cierto por los vivos testimonios de aquel tiempo que son las inscripciones que despues de tantos siglos afortunadamente nos han quedado; de donde se infiere cuántas más ciudades habría cuyos nombres ignoramos por haberse perdido los monumentos lapidarios, o por no haberse descubierto hasta el presente.”

Caresmar, malgrat la seva exposició ens és coneguda avui a la versió en llegua castellana, no oblidà, per això, comentar-li al Baró de la Linda, les formes purament catalanes dels topònims. D'aquesta forma, p. e. esmentava com de la forma medieval *Vicus Ausona*, i més concretament del nom *Vicus* es derivava la forma

15 CARESMAR, *Carta al Barón de la Linde*, ed. cit., p. 79.

16 CARESMAR, *Carta al Barón de la Linde*, ed. cit., p. 79.

17 P. Vicenç Olsina suggeria la forma *Minerisa* per al topònim Manresa, Vegeu P. Ignasi CASANOVAS, *Josep Finestres. Epistolari*, vol II, p. 376. Barcelona, 1934.

catalana *Vich*, escrita amb l'aspirada final, grafia que coincideix també amb l'emprada pel Baró de Maldà als seus escrits.¹⁸

IV

Seguint la configuració geogràfica i històrica dels antics pobles de la Catalunya pre-romana i romana, Caresmar tracta a continuació de l'antic *Comtat d'Empúries*, o dels antics *Indigetes*.¹⁹

En aquest cas, Caresmar fa esment del llegat fenici a Catalunya, present a la toponímia, en noms com p. e. *Indica*, més tard substituït per *Empúries* en boca dels parlants grecs, i per contrast amb la forma *Castulo*, de l'època romana, topònim present també al Sud d'Espanya, i que el corresponent de Catalunya Caresmar suggeriria identificar-lo amb la localitat de *Castelló d'Empúries*.

Mataró, Terrassa, Sabadell, Olesa i Barcelona, són les poblacions més notables per a Caresmar a la *Laietana*. Caresmar identifica les formes llatines dels diferents topònims com *Iluro/Mataró*,²⁰ *Egara/Terrassa*, per contrast a l'únic testimoni, que en el cas de *Sabadell* corresponia al *castell de Rahona*. Al mateix temps, es fa ressò de la pluralitat de suggerències per a la identificació d'un antic topònim, com seria el cas de *Rubicata*, la ciutat Rubricata, per a la que hom proposava les localitats de *Molins de Rei, Rubí, Martorell*, u *Olesa*. Caresmar justifica la identificació de *Rubicata* amb Olesa, seguint les suggerències de Pere de Marca, així com per raó de les troballes arqueològiques, conegudes com "el monumento de Olesa". Caresmar considera curiós el pedestal amb relleus esculpits, com d'origen fenici. La curiosa troballa apareix també recordada per l'erudit Bernard de Montfaucon a la seva monumental obra titulada *L'Antiquité Espliquée et Représentée en Figures*, de l'any 1719.

18 "... Vicus Ausona esto es calle de Ausona, y aunque después se amplió, se quedó con el nombre de Vicus que en catalán decimos Vich." Vegeu també BARÓ DE MALDÀ, *Exili de Barcelona i Viatge a Vic* (1808), edició a cura de V. PASCUAL i C. RUBIÓ. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1991, p. 71: "... la ciutat de Vich..." Vegeu també M. BOFARULL, *Origen dels noms geogràfics de Catalunya*. Barcelona, Edit. Millà, 1991.

19 CARESMAR, *Carta al Barón de la Linde, ed. cit.*, p. 40.

20 CARESMAR, *Carta al Barón de la Linde, ed. cit.*, p. 42. Vegeu també el testimoni de Josep Finestres i la seva carta del 10 d'agost de 1772 a D. Ramon Llätzer de Deu i de Bassols: "Marca con buenos fundamentos prueba que Mataró es la antigua Iluro de Plinio, y yo lo sigo... Nuestro Pujades no sé cómo quiere sacar del orden que trae Plinio que Iluro era lo que hoy es Lloret, porque este pueblo es más allá que Blanda o Blanes... En lo que toca a los nombres diré lo que sé... Mataró... en los latinos decía: Civitas Tracta; y los de lengua catalana: en la presente Ciutat de Treta, que confirma el nombre latino de Tracta. Marca congetura que la ciudad antigua fué destruida por los moros y reedificada en el mismo lugar... Los de Mataró se inclinan que este nombre les viene de Mata, muy cercano a Mataró, y parroquia..." a Josep Finestres. *Epistolari, ed. cit.*, vol. II, Barcelona 1934, pp. 461-462, *Epist.* 1030.

Caresmar afirma també, per contrast amb les interpretacions dels primers humanistes, la presència del llegat fenici al nom de la ciutat de Barcelona:

“Barcelona tomó el nombre de Barcino por la familia entre los cartaginenses nobilísimos de este apellido, de la cual fueron Amilcar, padre de Aníbal, y Asdrubal, que sucedió en el gobierno a aquel, los cuales habitaron, ampliaron i ennoblecieron dicha ciudad, dándole su propio apellido de Barchino...”

Caresmar es fa també ressò de la curiosa controvèrsia del seu temps entorn la doble grafia del topònim llatí de la ciutat de Barcelona: *Barcino*/*Barchino*. De fet, la forma sense aspirada, com anota Caresmar, era la forma romana del nom, que segons comenta amb certa ironia, malgrat tot la forma verdadera era *Barchino*, present abans de la vinguda dels romans, i que apareix de nou en els documents medievals i en els textos dels historiadors catalans.

“... de paso es de advertir que aún los mas escrupulosos criticos tienen el nombre de Barchino por bárbaro, originado por la incultura de los godos, porque dicen que consta por todos los escritores de los romanos, por todas las inscripciones lapidarias y por todas las medallas o monedas de aquel tiempo que Barcelona se llamaba Barcino y no Barchino.”

Tanmateix, però, Caresmar, prenent com a fonament la tradició del text de Livi, així com els documents medievals, defensa la *lectio Barchino*:

“Con todo yo soy de contrario parecer, de forma que el nombre propio y legitimo de Barcelona es el de Barchino y no Barcino, porque al familia de los cartaginenses que dio el nombre a Barcelona consta con certeza que se llamaba Barchino como en varios pasajes constantemente lo dice Tito Livio... Y lo cierto es que en todos, o casi todos, los muchísimos millares de instrumentos públicos que se hallan desde el tiempo de la conquista de los moros siempre se llama Barcelona con el nombre de Barchino y no Barcino.”

I afegia el contrast entre la forma clàssica llatina del nom, d'una sonoritat més dura, com sap molt bé tota persona instruïda en la llengua llatina, i la forma medieval més suau:

“No tiene duda que los romanos siempre la llamaron Barcino, porque quisieron hacer más dulce y culta la voz, pero igualmente no la tiene que antes que ellos no tuviese el nombre propio que le pusieron los cartaginenses que era el de Barchino, cual voz observaron los